

Stipich Béla (1977) a PTE BTK Történelemtudomány Doktori Program (Ókor) és a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität hallgatója. Kutatási területe a Hettita Birodalom és Mittani története és kultúrája.

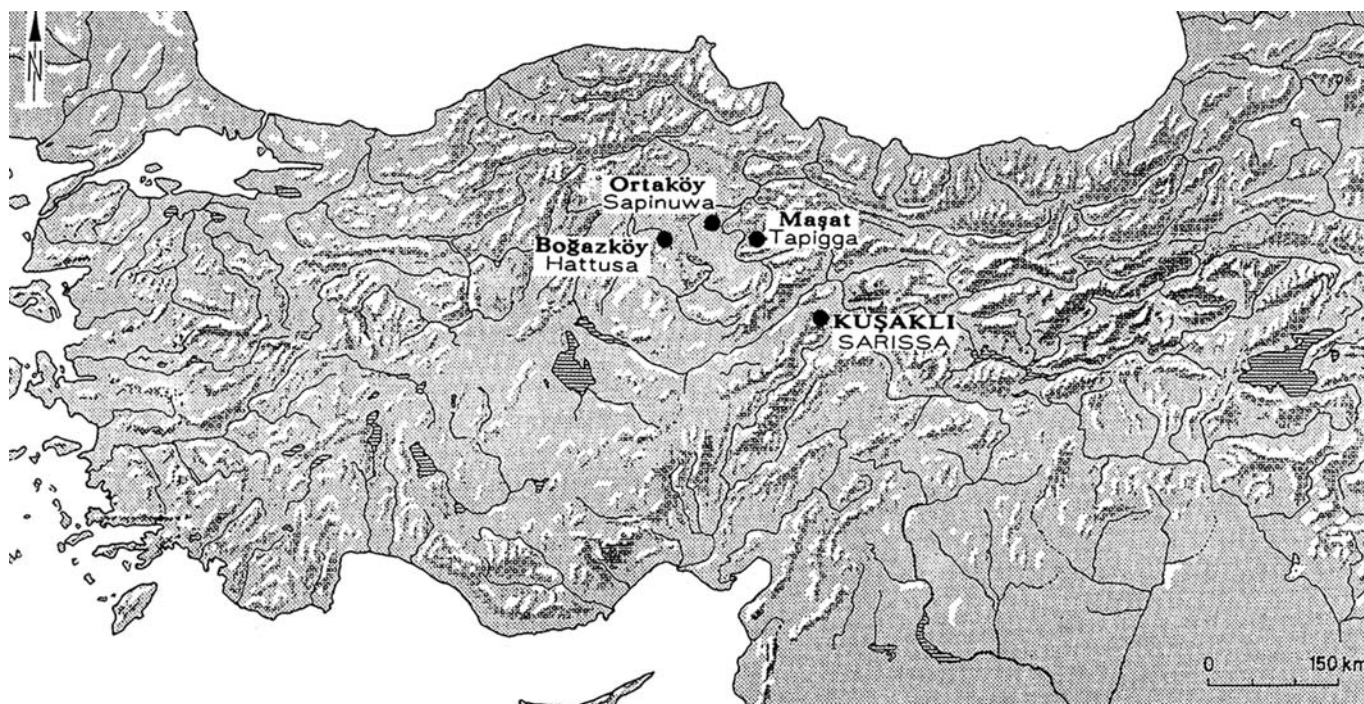
„Így szól a felség...” Helyi archívumok Anatóliában a Hettita Birodalom idejéből

Stipich Béla

Éppen száz éve, hogy a német assziriológus, Hugo Winckler kézbe vehette az első, a hattusai ásatásokból előkerült ékírást. Az ásatások megkezdése, tehát 1906 óta valóban az egykori hettita főváros (a mai Boğazkale – korábban Boğazköy – falucska mellett elterülő) romjai közül előkerült szövegek álltak (és állnak ma is) a szélesebb érdeklődés és a tudományos kutatás középpontjában. Valóban: a lassan egy évszázada tartó hattusai feltárások révén ismertük meg az ókori Kelet eme jelentős birodalmának történetét, kultúráját és vallását, továbbá jelentősen gyarapodott a tudásunk a környező és távolabbi területek históriájával kapcsolatban. A máig is zajló ásatások évről-évre újabb meglepetésekkel kápráztatják el a tudósokat: napjainkban is kerülnek elő olyan szövegek, amelyek teljesen új adatokkal gazdagítják, színesítik ismereteinket a Hettita Birodalomról. Jelen írás középpontjában mégsem ez a nagy fontosságú leletanyag áll, hanem azok a kisebb lelőhelyek és levéltáraik, amelyek az utóbbi évtizedek ásatásai során kerültek napvilágra, méltatlanul háttérbe szorulva a „nagy” Hattusa mellett.

Öröndöletesen szaporodik az ékírást adó hettita kori lelőhelyek száma Törökországban, mindazonáltal le kell szögezni, hogy a legtöbb ásatás csak kezdeti fázisban van, nem egy helyen még csak a terepbejárásokat végezték el a régészek, és ennek alapján jelölik ki a közeljövőben megásandó területeket. Nagyobb mennyiségű szöveg eddig csupán három lelőhelyről került elő: Maşat Höyükből, Ortaköyből és Kuşaklıból. Kizárt, hogy mindösszesen ezeken a helyeken kelljen számolni a hettita írásbeliség emlékeivel, és a szövevények bizonyítják is, hogy máshol akár nagyobb archívumok is felbukkanhatnak. Sőt: szövegeink konkrétan említenek olyan hettita városokat, amelyekben bizonyosan működtek írnokok. A ma

Hettita archívumok Anatóliában

ismert hettita földrajzi nevek száma meghaladja az 1600-at (egyres vélemények szerint a települések valós száma akár ennek a kétszerese is lehet) – ezek közül jó, ha 20-at tudunk pontosan azonosítani. A Hettita Birodalom történeti földrajza a hettitológia egyik legvitatottabb területe: az esetek többségében csak közvetett bizonyítékok és logikai következtetések alapján lehet megállapítani (pontosabban: feltételezni), hogy az adott lelőhely az ókorban, a Hettita Birodalom idejében milyen nevet viselt. Minden egyes ékírásos szöveg közelebb vihet bennünket egy újabb hettita város azonosításához – ebben áll az említett három város archívumainak egyik jelentősége. Azonban előre kell bocsátani, hogy az egyes lelőhelyeken előkerült szövegek sok esetben nem hogy megkönnyítenék, hanem inkább bonyolítják az azonosítást valamilyen ókori helynévvel. Mivel azonban ez a szöveganyag kétségkívül rendkívül értékes forrása nemcsak a történettudománynak, hanem a vallás- és kultúrtörténetnek is, ezért feltétlenül megérdemli a kitüntetett figyelmet.

Három lelőhely kínálkozik tehát a behatóbb vizsgálódásokra. Mindhárom esetben az ásatások történetének rövid ismertetése után az azonosítás lehetőségeit (és buktatóit), valamint a lelőhely jelentőségét kísérelem meg bemutatni, első sorban az előkerült szövegek alapján.

Fontos előrebocsátani, hogy az „archívum” (a hagyományos felfogás szerint jogi, gazdasági, adminisztratív dokumentumokat tartalmaz, egyetlen példányban), illetve „könyvtár” („irodalmi” szövegek, akár több másolatban is) fogalmának meghatározása az assziriológiai (és a hettitológiai) komoly viták tárgyát képezi – jelen írás nem vállalkozhat a problémakör bemutatására. Az egyszerűség kedvéért (és mert nem a bonyolult felépítésű hattusai levéltárakkal állunk szemben) „archívum” alatt mindazon szövegek összességét értem, amelyeket az adott lelőhelyen találtak. További kutatások tárgyát kell képeznie, hogy a vizsgált archívumok esetében is felfedezhetőek bizonyos rendezési elvek, amelyek meglétét a hattusai levéltárnál sikerült kimutatni.

MAŞAT HÖYÜK

Maşat Höyük Hattuşától 150 km-re északra fekszik, egy termékeny síkságon, amelyet hegyek vesznek körül. Elhelyezkedésének köszönhetően a térség stratégiai és gazdasági központja lehetett. A lelőhelyen feltártak egy nagy kiterjedésű alsóvárost és egy magasan fekvő, meredek citadellát, amelyet – a hettita főváros palotájához (Büyükale) hasonlóan – három oldalról sziklafalak vesznek körül; védelem szempontjából ez ideálisnak mondható. Terepbejárások során már az 1940-es években találtak egy hettita agyagtáblát, de az ásatások csak 1973-ban kezdődtek meg Tahsin Özgüç vezetésével, és egészen 1984-ig tartottak. A feltárások során három főbb fázist különítettek el a régészek: a Kr. e. 8–4. század közötti vaskori (phrüg) és a korai bronzkori (Kr. e. 2500–2000) rétegek között helyezkednek el a mi szempontunkból érdekes hettita rétegek.

A város minden kétséget kizáróan a késő bronzkorban, a Hettita Birodalom idején élte fénykorát; ebből a korszakból öt települési réteget sikerült elkülöníteni. A legtöbb hettita városhoz hasonlóan az utolsó réteg pusztulását tűzvész okozta Kr. e. 1200 körül (nem tisztázott azonban, hogy a tűzvészt mi okozta). Már ebben a rétegben is találtak egy ékírásos agyagtáblát

(egy ráolvasás szövegével), hieroglif feliratos pecsétlőket, és import-kerámiát Szíriából és a Földközi-tenger térségéből. A hanyatlásnak azonban biztos jele, hogy sem a citadella, sem pedig az alsóváros területén nem emeltek monumentális épületeket. A II. réteg leggazdagabb leletei az ún. „nagy házból” kerültek elő – a 16 helyiségből álló komplexum minden valószínűség szerint a palota lehetett, ahonnan a várost és környékét kormányozták. A réteg datálását megkönnyítik a leletek: egy ékírásos agyagtábla középhettita jelformákkal, személyneveket tartalmazó pecsétlők hieroglif írással, illetve egy pecsétlenyomat, amelyik I. Suppiliuma (kb. Kr. e. 1344–1322) nevét viseli.

A III. réteg hatalmas (72 × 65 m alapterületű), kétemeletes palotája a hettita monumentális építészet egyik első példája. Minden kétséget kizáróan palotáról van szó: erre utalnak a tárolóedények, a raktárak, a személyneveket tartalmazó pecsétlők, illetve nem utolsósorban az archívum. A felső szinten, fa polcokon tárolt agyagtáblák a várost elpusztító tűzvész során a pincehelyiségekig zuhantak. A levéltár, amely elsőként került napvilágra a hattusai levéltár után, a középhettita korból származik, nagyjából III. Tudhaliya (Kr. e. 1360–1344) uralkodásának idejéből (ennek az uralkodónak a neve két táblán is megtalálható, pecsétlenyomaton). A legtöbb levél a nagykirály (^DUTU^{SI} = ‘Napom’) és helyi megbízottjainak üzenetváltásából maradt ránk, emellett megtalálhatóak az egyes városok vezetőinek egymás közötti levelezésének darabjai, illetve leltárlisták. Vallási vagy irodalmi szövegeket nem találtak.

A legtöbb levél címzettje egy bizonyos Kaşu, akinek a (katonai) rangja is ismert: UGULA NIMGIR.ERIN^{MES}, azaz ‘a csapatfelügyelő vezetője’. A második leggyakoribb címzett Himmui, aki a *BĒL MADGALTI* tisztséget viselte – szintén egy katonai tisztviselő, valamilyen katonai kormányzó, határparancsnok. Emellett számos egyéb katonai rang és tisztség neve szerepel a Maşat-levelekben – mindez a város földrajzi elhelyezkedésének fényében egyáltalán nem meglepő. A palota azt a területet felügyelte, amely közvetlenül a Hettita Birodalom és a kaška törzsek által ellenőrzött territórium határán helyezkedett el, és mint ilyen, az egész hettita történelem során állandó fenyegetésnek volt kitéve. A térség fontosságát az is jelzi, hogy maga a nagykirály közvetlenül látta el utasításokkal a helyi hivatalnokokat. Tehát egy tipikus „határprovinciával” állunk szemben, amely egy stratégiaileg kiemelt helyen látta el a katonai és a gazdasági igazgatás feladatait. Ennek megfelelően a levelek nagyrészt a biztonság megőrzésére irányuló katonai akciókról, csempészek, száműzöttek és hadifoglyok ügyeiről, bűnözők megbüntetéséről, illetve a gabona betakarításáról és a termés biztonságba helyezéséről szólnak. A palota vezetői azonban nem jártak sikerrel: III. Tudhaliya alatt a kaškák nemcsak Maşat Höyüköt pusztították el, hanem valószínűleg maga a főváros, Hattuša is a lángok martalékává vált. Az a tény, hogy Maşat gyors és váratlan dűlés áldozata lett, a levelekben is tükröződik: idő-síkjuk pár évre terjed ki, általában napi ügyeket tárgyalnak, a szereplők rövid távú együttműködését világítják meg. A szövegek geográfiai spektruma is viszonylag szűk: a felbukkanó városok közel voltak egymáshoz. Tipikusan helyi (lokális) anyaggal állunk tehát szemben – összehasonlítva a hattusai szövegek 500 évre és több ezer kilométerre kiterjedő „látókörével”, igen jelentős a különbség, ami a Maşat-levelek egyedülállóságát még hangsúlyosabbá teszi.

HBM 46.

A Felsőnek, uramnak mondd! Így (szól)
Adad-bēli, a szolgád.

Nézd, az ellenség nagy számban két helyen
átlépte a határt. Egy nomád törzs csapatai
Išteruwában átlépték a határt. Egy másik
nomád törzs csapatai Zišpában átlépték a
határt. Amikor átmegy a Šakaddunuwa
hegyhez, és visszafordul, az országba be fog
jönni. Mögötte még semmi sem látszik.

Ha te, Felső, az én uram, valamilyen
parancsnokot kiküldenél, az ellenség nem
tudna kárt okozni az országban.

Én a hosszú felvonulási út kémeit újra
elküldöm a Hapidduni-hegyhez, hogy ott
éjszakázzanak. Amikor visszatérnek a hírrel:
„A hegy szabad az ellenségtől”, ennek
megfelelően a szarvasmarhákat és a juhokat
Tapiggából többször leengedem.

Felső, az én uram, vedd ezt tudomásul!

HBM 15.

Így (szól) a Felső; Kaššunak és Zilapijának
mondd!

Amint ez az üzenet elér benneteket, az
összegyűjtött katonákkal együtt a
harcikocsizókat is, akik nálatok vannak,
vezetésük három nap alatt sürgősen a
Felső elé.

(Valamennyi forrásszöveg
a cikk szerzőjének fordítása.)

A IV. réteg a hettita Óbirodalom idejére (Kr. e. 17–16. század) datálható; a város már ebben az időszakban is jelentős kiterjedésű volt. Az V. réteg *kārum* Kaniš Ia és Ib rétegével (Kr. e. 18. század eleje) egykorú.

Mára általánosan elfogadott, hogy Mašat Höyük ókori neve Tapigga volt. A levelek kiadója, Sedat Alp már elég korán, 1977-ben megfogalmazta ezen nézetét, amelyet azután többször megismételt. Az azonosítás alapját az egyik levél (HBM 46. Rs. 18–27.) adja, amelyben a levél feladója, Adad-bēli tájékoztatja az uralkodót, hogy kiküldi a felderítőket a Hapidduni-hegyhez, és ha a felderítők nem találnak ott ellenséget, akkor a szarvasmarhákat és a juhokat Tapiggából leengedi (legelni). Az azonosítás azon a feltételezésen nyugszik, hogy Adad-bēli éppen a levélben nevezett városban, Tapiggában tartózkodik – erre azonban semmilyen bizonyíték nincs. Valamit javít a helyzeten, hogy Adad-bēli néhány másik levélben mint címzett szerepel. Figyelmen kívül hagyható viszont Alpnak azon érve, amit HBM 15. levél alsó peremének feliratára alapoz, miszerint Mašat Höyük és Hattuša háromnapos járóföldre vannak egymástól, ugyanis az idézett helyen nem ez áll. A levelet a „Felső” küldte Kaššunak, erősítést kér, és megparancsolja, hogy a katonák három nap alatt legyenek a színe előtt. Sehol sem szerepel azonban, hogy a „Felső” a fővárosában van, bárhol máshol is lehetett. Sőt, inkább az a valószínűbb, hogy máshol volt, éppen egy hadjárat közepén, és sürgősen csapatokra volt szüksége.

Akár Tapigga, akár nem: Mašat Höyük és az ott napvilágra került levéltár bepillantást nyújt egy hettita határtartomány mindennapi életébe, és a katonai szervezet szempontjából is érdekes kiegészítése a fővárosban talált szövegeknek.

ORTAKÖY

Ortaköy Hattušától 60 km-re északkeletre helyezkedik el, Çorum városától 50 km-re délkeleti irányban, egy patakmedrek által tagolt, teraszos fennsíkon. Érdekes módon nem telephalomról (*tell/höyük*) van szó, hanem lapos településről, melynek környéke – a kedvező klimatikus viszonyoknak köszönhetően – már a korai bronzkorban is lakott volt. A telep stratégiai jelentősége sem elhanyagolható: az Amasya- és az Alaca-síkság közötti kulcspozíciója és a Hattušába észak-északkelet felől vezető útvonal menti elhelyezkedése okán az ásatást vezető Aygül Süel már a feltárások kezdetén feltételezte, hogy valamilyen igazgatási központ lehetett. A szisztematikus ásatások azután kezdődtek meg, hogy helybéli gyerekek az első ékírásos agyagtáblákkal jelentkeztek a çorumi múzeumban 1990 tavaszán-nyarán.

A régészeknek több építményt is sikerült feltárniuk: egy monumentális, 70 × 25 m alapterületű épületet (Building A), amely valószínűleg a palota, esetleg templom lehetett (vagy legalábbis adminisztratív funkciókat látott el), illetve egy raktáreépületet (Building B). A C és a D megjelölésű épület funkciója még nem világos; a D épület méretéből és leleteiből (pl. fegyverek) ítélve szintén adminisztratív-hivatalos, esetleg katonai funkciót töltött be. Az „A” jelzéssel ellátott épület legalább két emeletes lehetett, de sajnos csak nagyon kevés maradt meg belőle: a vályogtéglából készült falak teljesen megsemmisültek egy tűzvész során, a kőtömböket, amelyek az épület alapjait alkották, a helyi lakosok előszeretettel használták fel saját házaikhoz építőanyagként. A megközelítőleg 4000 (!) agyagtáblát a felső szint omladékrétegében találták meg, előfordulásuk gyakorisága az 1-es és az 5-ös helyiségben volt nagyobb, tehát ezek lehettek az archívum terméi. A „B” épület raktárként való azonosítása a benne talált közel negyven tárolóedény (*pithosz*) okán biztosnak látszik, bár újabban templomként is próbálják értelmezni. A két interpretáció természetesen nem zárja ki egymást.

A levéltár a Mašat Höyük-éhez képest lényegesen sokszínűbb anyagot tartalmaz, de sajnos csak elhanyagolható hányadát adták ki. Ahmet Ünal 1998-ban közreadta az ásatások megkezdése előtt a çorumi múzeumba beérkezett táblákat átírásban és fordításban (a táblák rajzával együtt), azóta azonban csak A. Süel publikál egy-egy rövid levelet (többnyire leltári vagy raktári szám megadása nélkül), illetve egy lexikális listát. Süel az archívumot három részre osztotta fel: a legnagyobb csoportot (kb. 1500 tábla és töredék) a hettita nyelven íródott anyag alkotja, amelyben

a levelek mellett vallási szövegek, ómenek és listák is szerepelnek. A megközelítőleg 600 hurri nyelvű szöveg a levéltár anyagának egynegyedét teszi ki, amelyek túlnyomórészt vallási (rituálé-) szövegek. A harmadik csoport az „egyéb” kategória nevet kaphatja: az akkád nyelvű szövegek mellett ide sorolhatók a hettita-hurri, hettita-akkád és a hettita-hatti bilingvisek (kétnyelvű szövegek).

A hettita levelek önmagukban is három alcsoportra oszthatók fel: beszélhetünk levelekről, amelyeket a „Felség” (itt is ^PUTU^S) küldött a hivatalnokoknak; amelyeket a hivatalnokok (vagy a királynő) küldtek a nagykirálynak (ez a csoport a legnépesebb); vagy amelyeket a hivatalnokok küldtek egymásnak. Az ásatók véleménye szerint mindez arra utalhat, hogy Ortaköy akár királyi székhely is lehetett, és az „A” épület nemcsak helytartói palota volt, hanem királyi rezidenciaként is szolgált. Ezt a feltevést erősíti, hogy a levelek a Hettita Birodalom mindegyik részéből érkeztek, tehát geográfiai spektrumuk a Maşat-leveleknél lényegesen szélesebb – ráadásul számos olyan földrajzi név szerepel az ortaköyi anyagban, amelyet eddig nem ismertünk. Az interpretációt nagymértékben megkönnyítené, ha maguk a szövegek is rendelkezésre állnának, ennek hiányában azonban továbbra is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Annál is inkább, mivel – Maşat Höyükkel ellentétben – a „Felség” nevét egyik táblán sem sikerült felfedezni. A proszopográfiai vizsgálatok alapján – bár kezdeti stádiumban vannak – valószínűsíthető, hogy az ortaköyi és a maşati levéltár egykorú: sok azonos név fordul elő, még hozzá hasonló vagy megegyező kontextusban. Ehhez járulnak a paleográfiai elemzések eredményei: az ortaköyi táblák a maşatiakhoz hasonlóan középhettita jelformákkal íródtak.

Az ortaköyi archívummal kapcsolatos igen érdekes problémakör az erőteljes hurri befolyás. Mielőtt azonban ezzel foglalkoznánk, néhány szó erejéig érdemes kitérni a város hettita nevének meghatározására. Szintén általánosan elfogadott, hogy Ortaköy a hettita és hurri forrásokban gyakran előforduló Šapinuwa városával azonos. Az azonosítás tulajdonképpen két évrre támaszkodik. Az egyik a levelekből levonható logikai következtetés: nem egy levélben szerepel Šapinuwa mint a „Felség” tartózkodási helye, illetve egyéb olyan hivatalnokok (Kuikuišanduwa, Lahhiya) székhelye, akikről tudjuk, hogy épp Ortaköy volt a lakhelyük. Természetesen ha egy levélben az áll, hogy a „Felség” Šapinuwában van, és Ortaköyben kerül elő, még nem elegendő támpont a megfeleltetésnek, de ha több ilyen példa van, és nem csak a nagykirállyal kapcsolatban, az már elgondolkodtató. A Maşat-levelek is nyújtanak némi támpontot: HBM 20-ban a Felség utasítja hivatalnokait, hogy 1701 gyalogos katonát küldjenek Šapinuwába a színe elé, még hozzá két nap alatt. Valóban: Maşat Höyük kétnapi járóföldre van Ortaköytől – csak hogy az adott levélben nem az áll, hogy Maşatból érjenek oda két nap alatt, hanem Išhupittából (Vs. 7.). Ha a levél szövegének ezen értelmezése helyes, ez az adat csak feltételesen kezelhető bizonyító erejűként. A másik érv Ortaköy Šapinuwaként való azonosítására épp a hurri befolyás és az azzal kapcsolatos vallási szövegek előfordulása. Boğazköyi szövegekből már régebb óta ismert volt, hogy Šapinuwa fontos hurri vallási központ lehetett, különösen az ún. *itkalzi* (szájtisztítási) szertartás kapcsán: egy hattuşai szöveg tanúsága szerint 22 táblát, amelyet Šapinuwából hoztak, kivonatoltak a főváros számára. A jelentős mennyiségű hurri nyelvű ortaköyi táblának nem kis része éppen az *itkalzi*-szertartás leírását tartalmazza, tehát joggal feltételezhető, hogy Ortaköy megegyezik a hettita kultúrkörben a nevezett szertartás egyik központjaként számon tartott Šapinuwával. Šapinuwa kitüntetett vallási jelentőségére nemcsak a rituálé-szövegek utalnak, hanem a város viharistenének (^PU^{URU}Šapinuwa) említése is az államszerződésekben az esküistenségek között, illetve adománylistákon.

Šapinuwa nemcsak mint vallási, hanem mint politikai központ is szerepel a boğazköyi hettita és hurri szövegekben. A város – a szövegek tanúsága szerint – rendelkezett palotával, tehát valamiféle igazgatási központ lehetett, ahonnan pl. Tapiggába is küldtek utasításokat, illetve rendelkeztek gazdasági javak elosztásáról. Katonai szempontból is jelentős szerepet tölthetett be, amire egy hurri szöveg is utal, sőt még II. Muršili uralkodása (Kr. e. 1321–1295) alatt is katonai támaszpontként szolgált, ugyanis az említett uralkodó ott szemlélte csapatait. Volkert Haas egyenesen arra gondol, hogy a kaškák által elpusztított Hattuşa helyett időlegesen Šapinuwa szolgált a birodalom fővárosaként, és hogy a hettita dinasztia hurri származású volt (Mittaniból, Kizzuwatnából vagy Halabból).

HBM 20.

Így (szól) a Felség: Kaššunak és Pipappának mondd!

Amint ez a levél elér benneteket, mozgósítsátok azt az 1701 gyalogost Išhupittából és hozzátok két nap alatt sürgősen Šapinuwába a Felség elé.

Az ortaköyi levéltár nagy fontossággal bír az ókori Kelet története, kultúr-története és vallástörténete szempontjából, és a nyelvészeti kutatások számára is elsősorú forrásanyagot nyújt – ez látatlanban, a táblák túlnyomó részének publikálása előtt is nyugodt szívvel kijelenthető. Különösképpen a hurri és hattí nyelvű szövegek érdemelnek kitüntetett figyelmet, ugyanis ezek a nyelvek az ókori Kelet legkevésbé ismert (sziget)nyelvei közé tartoznak – ha igazak az előzetes beszámolók, az itt felbukkant két nyelvű feliratok jelentős mértékben gyarapíthatják tudásunkat ezekkel a nyelvekkel kapcsolatosan. Helyi adminisztrációs központként (Mašat Höyükhöz hasonlóan) a Hettita Birodalommal kapcsolatos ismereteinket gazdagítja majd mikro- és makrotörténelmi szinten egyaránt, illetve megvilágíthatja a hurrik terjeszkedésének eddig csak apró részleteiben ismert eseményeit, befolyásukat a Hettita Birodalomra vallási és egyéb téren. Emellett még ókori nevét is sejtjük: a Šapinuwával való azonosítás eléggé meggyőzőnek látszik.

KUŠAKLI

Kuşaklı Hattušától kb. 210 km-re délkeletre helyezkedik el, egy természetes magaslaton, amelynek legmagasabb pontja 1650 m-es magasságban emelkedik a tengerszint fölé. (Nem véletlen, hogy a hettiták Anatóliának ezt a területét „Felső Föld”-nek, „Felső Ország”-nak nevezték.) Már 1992-ben, a terepbejárások során sikerült egy agyagtáblát találni, 1993-tól pedig folyamatosan zajlanak a feltárások Andreas Müller-Karpe vezetésével. Az ortaköyi ásatásokkal nagyjából egy időben megkezdődött régészeti munkálatok Kuşaklıban jóval szisztematikusabban, a legmodernebb természettudományos módszerek bevonásával zajlanak, ezért a város mára – Hattuša mellett – a legalaposabban kiásott hettita lelőhelynek számít.

Az ásatások során az akropolisz területén hat épület nyomait fedezték fel a régészek – köztük egy hatalmas templomét, ahol minden bizonnyal a hettita pantheon egyik legfőbb alakját, a Viharistent tisztelték. Az akropolisz nyugati lejtőjén lakóépületek kerültek napvilágra, a telep északi részén egy templom nyomaira bukkantak, kiásták a délkeleti és az északnyugati kaput, és a város déli csúcsánál gabonatarlókat találtak. A kapuknál gátak nyomait fedezték fel: a vízellátást hatalmas víztározókkal biztosították. A várost a Kr. e. 16. században alapították, a Kr. e. 14. században elpusztult (valószínűleg földrengésben és az azt követő tűzvészben, de az idegenkezűség sem zárható ki teljesen), ám gyorsan újjáépítették. A feltárt épületek és a leletek nagy része erre a korszakra, tehát a hettita Újbirodalom idejére datálható, azonban nem egy épületet a Kr. e. 16. században emeltek, és pusztulásuk után helyreállítottak. Érdekes módon az akropoliszon álló nagy templom nem épült újjá, helyét elplanírozták, a Viharisten kultusza máshol folytatódott. A Kr. e. 1200 körül újabb tűzvész okozott károkat a településen, amelyet ezután a Kr. e. 12–11. században csak egyes részleteiben állítottak helyre és használtak. Utána több száz évig teljesen elhagyott volt a város, majd a vaskorban, a Kr. e. 7–6. században építettek egy újabb erődtornyot az akropolisz területén, a hettita maradványokra.

Minden bizonnyal kapcsolatban állt a várossal az a szentély, amelyet 2,5 km-re déli irányban, 1900 m-es tengerszint feletti magasságban találtak. A szentély tulajdonképpen egy kb. 150 m átmérőjű tó körüli területet jelentett, amelyet fallal vettek körül. A szentély területén épületeket is találtak, illetve csatorna-maradványokat, nem messze a tótól pedig minden valószínűség szerint egy templomot. Nem kizárt, hogy ide helyezték át a Viharisten kultuszát a nagy templom pusztulása után.

Sajnos Kuşaklıban kevesebb írásos dokumentum került elő, mint Mašat Höyükben és Ortaköyben. A terepbejáráson talált tábla után 1994-ben kerültek napvilágra a következő írásos dokumentumok az „A” épület déli sarokhelyiségéből: összességében 49 ékírásos agyagtábla. Ezt követően 1999-ben, majd 2001-ben számolhattak be a régészek újabb táblaleletekről, utóbbi esetben a „D” épület maradványai között. Sajnálatos módon a táblák nagyon töredékesek, ugyanis a körülmények igen kedvezőtlenül alakultak az ókor óta: a lelőhely túl közel volt a felszínhez, illetve az időjárás viszontagságai is megviselték a táblákat (sok csapadék, erős talajmenti fagyok télen). Ehhez járult a vaskori település építésének pusztítása is. Mindegyik tábla vallási-kultikus szöveget tartalmaz: többnyire

KuT 19.

Amikor a király tavasszal Šariššába megy az ünnepeket ünnepelni – amikor a király közeledik a városhoz, nem megy föl a városba, hanem a király a felső úton felmegy a Viharisten *huwaši*-köveihez. Šarišša város előtt azonban [...] az ezüstművesek ugyanazon a napon az úton/ra? [...] Šarišša ura [...] A *huwaši*-köveknél [...] A *huwaši*-köveknél [...] talál A Viharisten *huwaši*-köveihez/nél?

KuT 6.

Amikor a 3. napon világos lesz, Šariššában kinyitják a *halentuwa*-épületet. A függőnyt elhúzzák. A király a fürdőbe megy, és felveszi a díszes öltözéket. A király kijön a fürdőből. Két palotasegéd és egy testőr mennek a király elé. A király felszáll a kocsira, és felhajt a Viharisten *huwaši*-köveihez. A Viharisten *huwaši*-szentélyével sz[emben] [...] megtör 12 vastagkenyeret [...] Egy bikát [...] Hurma? / a város? ura [...]

jóslatok feljegyzéseit (sors- és madárjóslatok), kultuszokkal kapcsolatos leltár-listákat, illetve két töredéken egy ünnepi rituálé leírása olvasható. A jelformák vizsgálata alapján az összes táblát a Kr. e. 13. század második felére lehet datálni – emellett tartalmi érvek is szólnak: a kultusz- és leltár-listák összefüggésbe hozhatók IV. Tudhaliya kultuszreformjával.

Történeti szempontból a Gernot Wilhelm által szinte azonnal publikált KuT 19-es leltári számú szöveg a legérdekesebb, amely egy több napos ünnepi szertartás kezdetét írja le. A szertartás jelentőségét az adja, hogy a király (minden bizonnyal maga a hettita nagykirály) személyesen vett részt benne, tehát nem egy lokális, hanem állami szintű ünneppel van dolgunk. A szöveg egyben (talán egy másik szöveggel együtt, amely a KuT 6-os leltári számon szerepel) megvilágítja a várostól délre, magasan fekvő szentély szerepét is: az ünnep nem a városban kezdődik, hanem a király a „felső úton” (*šarazzin KASKAL-an*) a viharisten *huwaši*-köveihez megy fel (KuT 6. Kol. 1. 6-8.), a harmadik (?) napon pedig a király kocsira száll és felmegy (UGU *paizzi*) a viharisten *huwaši*-köveihez, a *huwaši*-szentélyhez (KuT 6. Kol. I. 9–11.), és áldozatot mutat be. Az ásató régész véleménye szerint ez a két szöveg a már említett, városon kívüli, magaslati szentélyre vonatkozik.

Az említett két szöveg a város ókori nevének meghatározásánál is kulcsfontosságú. Mindkettő említi Šarišša városát (KuT 19 Kol. I. 2.: [...^{URU}Ša-r]i-eš-ša, 9.: ^{URU}Ša-ri-eš-ša-ma-kán, 11.: ^{URU}Ša-ri-eš-ša; illetve KuT 6 Kol. I. 2. [^URU]Ša-a-ri-iš-ša) mint az ünnepi cselekmények helyszínét. Ennek alapján G. Wilhelm, a táblák másolatát elkészítő filológus arra a következtetésre jutott, hogy a többször előforduló földrajzi név azt a várost jelölheti, ahol a táblákat találták. Ezt a – Wilhelm által is bevallottan – gyenge lábakon álló érvelést azonban alátámasztja az a körülmény, hogy a kultuszokkal kapcsolatos leltárlistákon is ez a város tűnik fel. Az 1999-ben, illetve 2001-ben talált anyag ellentmondásos képet nyújt: egy szöveg Zippalanda város viharistenét (^UŠKUR ^{URU}Zi-ip-pa-la-an-da) említi, viszont találtak egy pecsétlenyomatot egy cserépedény oldalán, amely hieroglif feliratot tartalmaz. A szöveg olvasata: „Sarisa (sa₃-ri-sa) város királya” – az egyik lelet gyengíti, a másik pedig erősíti az azonosítás mellett szóló érvrendszert. Bizonyosságot azonban csak további leletek felbukkanása és kiértékelése után nyerhetünk, de az új táblák előkerülése jó okot adhat a bizakodásra. Šarišša város (Šapinuvához hasonlóan) egyébként már a hattusai levéltár anyagából is ismert volt, szintén hangsúlyozottan vallási kontextusban. A fentebb említett, *huwaši*-kövekhez kapcsolódó szertartásoknak további darabjai ismertek a hettita fővárosból is. A város viharistene (^UŠarišša) a hettita Újbírodalom nemzetközi szerződéseiben gyakran szerepel az esküistenek sorában, így a II. Ramszesz egyiptomi fáraó (Kr. e. 1279–1213) és III. Hattusili hettita nagykirály (Kr. e. 1267–1237) által kötött híres szerződés

szövegében is, ennél fogva a karnaki Amon-templom falán is olvasható a neve. A viharisten mellett egy helyi Ištar-alakot is tiszteltek a városban, valamint egy védőistenséget. Šarišša kiemelt szerepét a hettita vallásban immár a feltárások is megerősítik – természetesen csak abban az esetben, ha a megfeltetés helyes.

A történeti szempontból figyelmet érdemlő leletek közé tartozik még az 1-es templom 9-es pincehelyiségében talált leletanyag: különféle cseréptöredékek között 65 agyag pecsétlenyomat (plomba), amelyek valamiféle tárolóedényeket zártak le. Erősen töredékes állapotuk arra utal, hogy feltört plombákról van szó. A plombák személynevek hieroglifákkal írt feliratait tartalmazzák, amelyek között olyan ismert nevek is vannak, mint pl. Šuppiluliuma. Mivel a REX vagy MAGNUS.REX hieroglifa hiányzik, valószínűleg nem a hasonló nevű nagykirályról van szó. Azonban egy Mazitima nevű személynév a REX hieroglifával szerepel, aki egy lokális uralkodó lehetett; neve semmilyen más forrásból nem ismert. Mindenesetre a KuT 19 tábla tanúsága szerint (Kol. I. 11.) Šarišša városát valamilyen „úr” (EN ^{URU}Ša-ri-eš-sā) irányította; a két tisztség egymáshoz való viszonyáról azonban semmit sem tudunk.

Az ásások Kuşaklıban egy közepes méretű hettita várost hoztak napvilágra, amely immár közel 60 ékírásos táblával és még több töredéssel gazdagította a Hettita Birodalomból előkerült írásos emlékek számát. A táblák szövegei nem okoztak nagy változást a birodalomról alkotott eddigi képben, de értékes kiegészítést jelentik.

ÖSSZEGZÉS

A három ismertetett lelőhely mindegyikén találtak több-kevesebb agyagtáblát. A sors fintora, hogy épp az ortaköyi táblák, amelyek a legérdekesebb anyaggal szolgálhatnának, egyáltalán nem hozzáférhetők. Nem alábecsülendők azonban a Maşat Höyükben és Kuşaklıban előkerült és kiadott dokumentumok sem – ismét hangsúlyozni kell, hogy a hettita magterületekről a hatalmas hattusai anyagon kívül más (ék)írásos forrással egyelőre nem rendelkezünk a Hettita Birodalom idejéből.

A további kutatások szempontjából döntő jelentőségű, hogy az ortaköyi táblákat mikor ismerheti meg a szélesebb tudományos közélet. Az eddigi információk alapján az ortaköyi szövegek, ha nem is változtatják meg alapvetően a Hettita Birodalommal kapcsolatos nézeteket, sokszínűségükkel és párhát ritkító bőségükkel új impulzusokat adhatnak nemcsak a hettitológiai stúdiumoknak, de az egyéb ókori keleti tudományzakoknak is. Ez a rövid áttekintés csak a figyelemfelkeltés feladatát vállalhata magára – a részletesebb kifejtés a jövő mindenképpen elvégzendő, ám hálás feladatai közé tartozik.

IRODALOMJEGYZÉK

- Sedat Alp, „Maşathöyük. A. Philologisch”: *Reallexikon der Assyriologie* 7 (1987–1990) 442–444.
 Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara, 1991. (HBM)
 Richard H. Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, Heidelberg, 1992.
 Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1999.
 Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford, 2005 (revised ed.).

- Elmar Edel, *Der Vertrag zwischen Ramses II. von Ägypten und Hattusili III. von Hatti*, Berlin, 1997.
 Volkert Haas, *Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*, Roma, 1984.
 Volkert Haas, „Betrachtungen zur Dynastie von Hattuşa im Mittleren Reich (ca. 1450–1380)”: *Altorientalische Forschungen* 12 (1985). 269–277.

- Volkert Haas – Ilse Wegner, „Die Orakelprotokolle aus Kuşaklı — ein Überblick“: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 128 (1996) 105–120.
- Joost Hazenbos, „Die in Kuşaklı gefundenen Kultinventare“: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 128 (1996) 95–104.
- Joost Hazenbos, *The Organization of the Anatolian Local Cults during the Thirteenth Century B.C. An Appraisal of the Hittite Cult Inventories*, Leiden, 2003.
- Theo van den Hout, „Miles of Clay: Information Management in the Ancient Near Eastern Hittite Empire“: <http://fathom.lib.uchicago.edu/1/777777190247> (letöltve: 2006. 06.07.)
- Jörg Kinger, „Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša“: *Zeitschrift für Assyriologie* 85 (1995) 74–108.
- Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Chicago, 1991.
- Giuseppe del Monte – Johann Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden, 1978.
- Giuseppe del Monte, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden, 1992.
- Dirk-Paul Mielke, „Die Stadttore von Kuşaklı: *Alter Orient aktuell* 5 (2004) 23–27.
- Andreas Müller-Karpe, „Kuşaklı-Sarissa. Kultort am Oberen Land“: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter. Ausstellungskatalog zur Ausstellung „Die Hethiter. Das Volk der 1000 Götter“ vom 18. Januar bis 28. April 2002 in der Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland in Bonn*, Stuttgart, 2002, 176–189.
- Andreas Müller-Karpe, „Kuşaklı-Sarissa: A Hittite Town in the Upper Land“: K. Aslıhon Yener – Harry A. Hoffner, Jr. (szerk.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, Winona Lake, 2002, 145–155.
- Andreas Müller-Karpe, „Untersuchungen in Kuşaklı 2001“: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 134 (2002) 331–338.
- Heinrich Otten, „Archive und Bibliotheken in Hattuša“: Klaas R. Veenhof (szerk.), *Cuneiform Archives and Libraries. Papers read at the 30e Rencontre Assyriologique Internationale Leiden, 4–8 July 1983*, Istanbul, 1986, 184–190.
- Tahsin Özgüç, *Maşat Höyük II. A Hittite Centre Northeast of Boğköy*, Ankara, 1982.
- Tahsin Özgüç, „Maşathöyük“: *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter. Ausstellungskatalog zur Ausstellung „Die Hethiter. Das Volk der 1000 Götter“ vom 18. Januar bis 28. April 2002 in der Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland in Bonn*, Stuttgart, 2002, 168–171.
- Olof Pedersén, *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500–300 B.C.*, Bethesda, 1998.
- Jürgen Seeher, *Hattuscha Führer. Ein Tag in der hethitischen Hauptstadt*, Istanbul, 2002.
- Jana Siegelova, „Der Regionalpalast in der Verwaltung des hethitischen Staates“: *Altorientalische Forschungen* 28 (2001) 193–208.
- Aygül Süel, „Ortaköy: eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tontafelentdeckungen“: Ekrem Akurgal – Hayri Ertem – Heinrich Otten – Aygül Süel (szerk.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 1992, 487–491.
- Aygül Süel, „The Name of Ortaköy in the Hittite Period“: *XII. Türk Tarih Kongressi Ankara, 12–16. Eylül 1994*, Ankara, 1999, 117–128.
- Aygül Süel, „Ortaköy-Şpinuwa“: K. Aslıhon Yener – Harry A. Hoffner, Jr. (szerk.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, Winona Lake, 2002, 157–165.
- Süel, Mustafa, „Ortaköy-Şpinuwa 'D'yapısı hitit dini mimarisinde de ışık bir yorum“: Yayına Hazırlayan – Aygül Süel (szerk.), *Acts of the Vth International Congress of Hittitology Çorum, September 2-8, 2002*, Ankara, 2005, 687–700.
- Ahmet Ünal, *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey*, Istanbul, 1998.
- Gernot Wilhelm, *Keilschrifttexte aus Gebäude A*, Rhaden, 1997.
- Gernot Wilhelm, „Ein weiterer Tontafelfund aus dem Gebäude A in Kuşaklı“: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 132 (2000) 324–328.
- Gernot Wilhelm, „Keilschriftfunde der Kampagne 2001 in Kuşaklı“: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 134 (2002) 342–351.